

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

До 205-річчя Університету Ушинського

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

Колективна монографія

За загальною редакцією
Долженкова О. Ф., Корнієнка М. В.

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2021

УДК 343.91-053.6:343.137.5(477)

Ю143

Ухвалено до друку Вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 2 від 18 жовтня 2021 року)

Авторський колектив:

Баймуратов М. О., Бутирін Є. О., Грігорова Г. Л., Долженков О. Ф.,
Зубатенко О. М., Кобко-Одарій В. С., Ковальова О. В., Корнієнко М. В.,
Матвєєва Л. Г., Наумкіна С. М., Пядишев В. Г., Семікоп Н. В., Сухарєва А. О.

Рецензенти:

Криволапчук В. О. – д-р юрид. наук, проф., заслужений юрист України;
Кузніченко С. О. – д-р юрид. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки
України, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Тарасенко В. Є. – д-р юрид. наук, проф.

Ювенальна юстиція: український дискурс : колективна
Ю143 моногр. / М. О. Баймуратов, Є. О. Бутирін та ін.; за заг. ред.
Долженкова О. Ф., Корнієнка М. В. Одеса : Видавець Букаєв
Вадим Вікторович, 2021. 320 с.

ISBN 978-617-7790-37-1

Монографія присвячена проблемам ювенальної юстиції, зокрема ефективної системи ювенальної превенції; розробці найкращих шляхів попередження правопорушень, вчинених дітьми, та відносно дітей; питанням комплексного міждисциплінарного підходу та синергії наукових думок представників різних галузей знань. Обґрунтовано залучення до даного процесу як державних управлінців, так і освітян, поліцейських, представників медичної та соціальної сфери, психологів, громадських діячів тощо.

УДК 343.91-053.6:343.137.5(477)

ISBN 978-617-7790-37-1

© Університет Ушинського, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	6
1.1. Боротьба з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.	6
1.2. Діти у збройному конфлікті: досвід ООН щодо застосування правосуддя	38
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	79
2.1. Нормативно-правовий аспект забезпечення протидії насиллю щодо дітей	79
2.2. Відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх	141
2.3. Правовий менталітет молоді українського суспільства	160
2.4. Домашнє насильство над дітьми: його види, наслідки та особливості	186
РОЗДІЛ 3. ПРЕВЕНЦІЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	206
3.1. Роль органів місцевого самоврядування у формуванні парадигми ювенальної превенції в територіальній громаді	206
3.2. Національна поліція у запобіганні та протидії тілесним покаранням дітей як методу батьківського виховання	264
3.3. Проблемні питання запобігання булінгу у контексті становлення принципу дотримання найкращих інтересів дитини	281
ПІСЛЯМОВА	302
ДОДАТКИ	303
АВТОРИ	317

Матвєєва Лілія Георгіївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та філософії
права Одеського державного
університету внутрішніх справ

2.2. Відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх

Робота присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів впровадження відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Доведено, що ефективна реалізація програм відновного правосуддя у національному праві потребує як нормативно-правового регулювання, так й набуття фахової компетенції та практичних навичок юристами.

Розглядається проблематика впровадження системи відновного правосуддя в сучасне судочинство України. Аналізується досвід зарубіжних країн у сфері застосування різних форм відновного правосуддя, а також можливість застосування такого досвіду в Україні.

Відновне правосуддя розглядається як альтернативний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Підкреслюється актуальність такої форми судочинства саме у справах неповнолітніх. Підтримується теза про те, що найпоширенішою моделлю відновного правосуддя є програма примирення потерпілих і неповнолітніх. Названі умови за яких можливо застосовувати відновне правосуддя в якості альтернативи традиційним каральним засобам регулювання. Відновний підхід, на відміну від карального, визнається одним з перспективних напрямків вдосконалення ювенальної юстиції.

Проаналізовано основні міжнародні документи на яких ґрунтується програма відновлення для неповнолітніх. Охарактеризовано основні етапи реалізації пілотного проекту відновлення неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення».

Медіація розглядається як технологія відновного правосуддя. Зроблено висновок про те, що медіація як технологія відновного правосуддя широко та ефективно застосовується і поза системою кримінального правосуддя.

Виявляються проблеми, що перешкоджають широкому поширенню відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, серед яких виокремлено необхідність: вдосконалення відновних практик; аналізу світового досвіду та розробки власних концепцій і технологій проведення відновних програм; створення шкільних служб примирення і відновно-орієнтованих практик в системі освіти; розробки правових та організаційних основ використання відновних процедур; формування спеціальної фахової компетентності та залучення відповідних фахівців до сфери відновного правосуддя.

Світова спільнота протягом останніх десятиріч все частіше звертається до понять «відновне правосуддя», «примирення», «медіація». З урахуванням реалій сучасного суспільства багато країн світу прагнуть відійти від карального підходу до покарання, який доводить свою неефективність в питанні профілактики і зниження рівня злочинності, і вибирають альтернативне – відновне правосуддя. Примирні процедури як альтернатива кримінальному судочинству закріплені в нормах міжнародного права, якими рекомендується використовувати інститут медіації з метою спрощення судочинства у кримінальних справах, які належать до категорії невеликого ступеня тяжкості.

Світове співтовариство прийшло до єдиної думки про необхідність розширення практики використання примирних процедур, в першу чергу, щодо осіб, які вчинили злочини в неповнолітньому віці. Таким чином, в умовах реформування кримінально-виконавчої системи, спроб створення єдиної системи ювенальної юстиції, застосування альтернативних видів покарань і заходів реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми великого значення набувають інститути відновного правосуддя та медіації.

Важливість відновного правосуддя в цілому та інституту медіації зокрема підтверджується й тим, що цю проблему досліджували багато українських та зарубіжних учених. Серед них: Р. Аракелян, О. Боброва, А. Горова, І. Ертсен, В. Землянська, Г. Зер, Р. Маккей, Т. Маршал, Н. Нестор, К. Пелікан, М. Райт, О. Семерак, І. Семерак та багато інших. Дослідження науковців мають велике значення для розвитку відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

Метою дослідження є дослідження відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх та практика його впровадження та реалізації у правовій системі України.

1. Відновне правосуддя як альтернативний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

Дефініція відновне правосуддя походить від англійського словосполучення «restorative justice» та означає процес, під час якого сторони відповідного кримінального правопорушення зустрічаються задля колективного розв'язання питань, пов'язаних з наслідками кримінального правопорушення та їх впливом на майбутнє. Вперше така дефініція використана американським психологом Альбертом Іглашем (А. Eglash) в 50-і роки ХХ ст. для опису принципів, необхідних для розвитку гуманного правосуддя. А. Іглаш визначив три парадигми правосуддя: каральну, дистрибутивну (або розподільну) і відновну. На відміну від каральної парадигми, яка орієнтована перш за все на покарання правопорушника, і дистрибутивної парадигми, яка основну увагу приділяє реабілітації правопорушника, відновне правосуддя ґрунтується на ідеї ліквідації шкоди, заподіяної жертві. Відповідальність злочинця в цьому разі полягає в тому, щоб вибудувати комунікацію з жертвою, своїми діями надати їй допомогу,

тим самим закласти фундамент свого некримінального майбутнього. Тоні Маршал під відновним правосуддям розуміє процес, в ході якого всі сторони залучені до події злочину, приймають спільне рішення про те, як можна виправити наслідки того, що сталося, і запобігти повторенню подібного в майбутньому [22, р.37]. Таким чином, поступово змінюються погляди на злочин та покарання. Підхід, що лежить в його основі, орієнтований на надання можливості сторонам конфлікту і суспільству в цілому самим впоратися з наслідками злочину.

Відновне правосуддя з'явилося у середині 1970-х років в якості альтернативи загальноприйнятим практикам молодіжної та кримінальної юстиції. З тих пір теорія і практика відновного правосуддя стрімко розвивалися і розширювалися. Перша програма медіації почалася як експеримент в м. Кітченері, провінція Онтаріо (Канада), на початку 1970-х рр., Коли молодий офіцер служби пробації переконав суддю, що двоє молодих людей, засуджених за вандалізм, повинні зустрітися з жертвами своїх злочинів. Після зустрічі суддя зобов'язав правопорушників виплатити компенсацію потерпілим в якості умови пробації (випробувального терміну). Завдяки переконання офіцера пробації, що зустрічі жертви і правопорушника можуть бути корисні обом сторонам, подібний спосіб став використовуватися як альтернатива умовного покарання [21, с.19]. Це дало початок програмі примирення між потерпілим та правопорушником.

У США перша подібна програма почала діяти в м. Елхарт, штат Індіана, в 1978 р Звідти вона поширилася по всій території США, а потім і Європи.

В даний час відновне правосуддя успішно застосовується в різних формах в США, Канаді, Великобританії, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці і в багатьох країнах Європи. У більшості країн відновне правосуддя закріплено законодавчо або впроваджено в якості пілотних програм. Досвід упровадження програм відновного правосуддя в Європі свідчить про переважне дотримання принципу добровільності участі в медіації потерпілого та правопорушника. Так, проведення медіації в кримінальних справах у Чеській Республіці, Польщі, Бельгії, Болгарії, Австрії та інших країнах можливе лише за добровільної згоди учасників кримінальної ситуації [2, с.29].

Практика країн Євросоюзу свідчить, що впровадження та здійснення медіації в кримінальних справах спрямована на розв'язання численних проблем: реформування кримінальної юстиції; впровадження процедури пробації; гуманізації та демократизації правової системи; спрощення кримінального процесу; доступності правосуддя; підвищення рівня довіри та поваги громадян до суду, правоохоронних органів; забезпечення прав і законних інтересів потерпілого та правопорушника; профілактики злочинності та уникнення подальшої криміналізації осіб, що вчинили злочин

у місцях позбавлення волі; розширення сфери застосування відновних (примирних) процедур тощо [19, с.113].

За часи незалежності України вже було зроблено кілька спроб розвитку та впровадження відновного правосуддя у правову систему. Вся робота будується на базі чинного законодавства з урахуванням міжнародних рекомендацій у цій галузі.

Основною технологією відновного правосуддя є медіація – примирення потерпілих і правопорушників шляхом посередництва третьої (незалежної) сторони (англ. *mediation* – посередництво, клопотання, заступництво). Одним з розробників технології медіації є теоретик відновного правосуддя Говард Зер, автор книги «Відновне правосуддя: новий погляд на злочин і кара», яка вийшла в 1998 р і стала основоположною в області відновного правосуддя [9]. Інститут медіації між потерпілим та правопорушником є формою відновного правосуддя, яка спрямована на реалізацію законних прав та інтересів, що застосовується паралельно з традиційним кримінальним провадженням та обумовлює пошук до або під час кримінального провадження взаємоприйнятної рішення між потерпілим та правопорушником за посередництвом медіатора. Відновне правосуддя, зазначає американський криминолог, сприяє ліквідації наслідків кримінального правопорушення для потерпілого, правопорушника та представників громадськості, наголошуючи на тому, що «кримінальне правопорушення – це насильство людей та їхні власні правовідносини. Правосуддя включає процес залучення потерпілого, правопорушника та громади». Прихильники відновного правосуддя стверджують, що традиційне кримінальне правосуддя неспроможне задовольнити потреби, законні інтереси потерпілого, правопорушника та громади повною мірою [8, с. 79]. Автор звертає увагу на п'ять потреб потерпілої особи:

по-перше, необхідність почуватися в безпеці. Потерпілі хочуть знати, які кроки зроблено, щоб злочин не повторився. Це ще і емоційна безпека, коли потерпілі особи можуть вилити своє горе і гнів й розповісти про свої потреби;

по-друге, компенсація витрат. У багатьох випадках потреби потерпілої особи є абсолютно конкретними: повернуті річ, відшкодувати вартість пошкодженого або знищеного майна і не пов'язуються з бажанням «засудити» неповнолітнього. І навпаки: можливі випадки, коли втрати є непоправними, але іноді важливе символічне відшкодування, усвідомлення того, що хтось взяв на себе тягар відповідальності за вчинене;

по-третє, необхідність отримати відповіді на питання про те, що ж відбулося насправді. Потерпілі особи хочуть знати, чому був обраний саме їхній будинок, чи має правопорушник щось проти них особисто, більше того – чи не є правопорушення хоча б частково їхньою провиною;

по-четверте, необхідність розповісти комусь про те, що трапилось, висловити свої почуття;

по-п'яте, необхідність повернути владу над власним життям. Неповнолітній забрав у потерпілого цю владу, вчинивши злочин. Забрав цю владу фізично, коли увірвався до його будинку або захопив його в заручники, забрав цю владу емоційне, коли потерпіла особа настільки розлютилася, що не могла чи не може контролювати себе. Потерпілій особі потрібно повернути цю владу, хоча б символічно [8, с. 13].

В. Землянська вважає, в основу принципів відновного правосуддя покладено наступні ключові положення:

пріоритетність надання підтримки та забезпечення зцілення жертви/потерпілого. Принцип забезпечується шляхом особливої уваги почуттям потерпілої сторони, особливостям процесу, що запобігають вторинній віктимізації жертви та ін.;

правопорушники несуть відповідальність за їхні дії, але ж не в розумінні покарання, а в розумінні усвідомлення наслідків власної поведінки та активних дій з боку правопорушника, спрямованих на виправлення завданої шкоди;

активна участь у розв'язанні ситуації всіх осіб, на яких вплинула подія злочину. Правопорушник та особи, які потерпіли та зазнали прямого впливу від злочинних дій правопорушника, за їхнього бажання, повинні отримати можливість безпосередньої участі у реагуванні на такі злочинні дії: оцінити наслідки та вплив злочину на їх власне життя, визначити найбільш дієві шляхи виправлення цих наслідків та запобігання повторення такого у майбутньому та нарешті виконання (або підтримка у виконанні) досягнутих домовленостей;

громада сприяє реінтеграції жертви та правопорушника – це один з найбільш важливих принципів відновного правосуддя, що є сприяє ефективному попередженню вчинення повторних злочинів (особливо у ситуації соціального сирітства неповнолітніх правопорушників)!;

запобігання повторного вчинення злочину у майбутньому. Програма відновного правосуддя має своїм завданням не лише реагування на злочин, а й розуміння існуючих причин того, що трапилось. Тому, ведучий програми (медіатор) обов'язково повинен сприяти своїми запитаннями обговоренню цього питання у процесі та визначення можливих шляхів усунення факторів (у житті правопорушника), що сприяли вчиненню злочинних дій;

добровільність участі у відновному процесі всіх зацікавлених сторін. Будь-який процес відновного правосуддя буде ефективним лише тоді, коли сторони беруть у ньому участь через власне рішення доцільності такого підходу. Навіть коли суд, або прокурор, або слідчий приймає рішення про спрямування справи на програму відновного правосуддя, координатор або ведучий програми повинен переконатися у добровільній згоді всіх приймати у ній участь. У разі відсутності подібної згоди з боку правопорушника або потерпілої сторони (або у разі невизнання правопорушником своєї відповідальності за скоєне) ведучий повинен припинити програму та

поінформувати про це орган системи правосуддя, що прийняв рішення про ініціювання програми відновного правосуддя [3, с. 21-22].

Згідно з Рекомендацією СМ/Rec(2018)8 Комітету Міністрів Ради Європи щодо відновного правосуддя у кримінальних справах відновне правосуддя – це будь-який процес, який дозволяє особам, яким було завдано шкоди злочином, та особам, які несуть відповідальність за таку шкоду, активно брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку зі скоєнням правопорушення. Процес відбувається за умови добровільної згоди сторін і за посередництвом спеціально підготовленої та неупередженої третьої сторони [17].

В Україні відновне правосуддя розвивається з 2003 р., відтоді, коли благодійна організація «Український Центр Порозуміння» за підтримки Верховного Суду та Міністерства юстиції України розпочала перший пілотний проект у м. Києві [7, с.7].

Відновне правосуддя бачить у злочині в першу чергу порушення прав потерпілого. У зв'язку з цим саме жертва знаходиться в центрі уваги відновного правосуддя, головним завданням якого є мінімізація негативних наслідків, пережитих жертвою в результаті вчиненого проти неї злочину, рішення проблем жертви з урахуванням її інтересів і потреб, а не встановлення вини правопорушника і його покарання.

Ідея відновного правосуддя полягає в тому, що у випадках з неповнолітніми правопорушниками, які скоїли кримінальні діяння, принцип невідворотності покарання може бути замінений принципом обов'язковості загладжування провини і відшкодування шкоди, заподіяної конкретній людині. Основною метою відновного правосуддя є забезпечення і захист прав неповнолітніх.

В основі відновного правосуддя лежить система взаємовідносин рівноправних договірних сторін (правопорушник і жертва). Важливий аспект таких відносин, це прояв активної відповідальності правопорушника через його участь у відновленні справедливості, а не пасивне переживання негативних наслідків покарання.

Безпосередня примирна зустріч правопорушника з жертвою – «зустріч з реальністю» – є більш сильною і педагогічно осмисленою, ніж покарання, навіть умовне, яке сприймається як уникнути відповідальності.

Відновне правосуддя можливо на будь-якій стадії кримінального судочинства. Правопорушник бере на себе відповідальність за вчинене діяння, зобов'язуючись виправити ситуацію, що склалася шляхом оцінювання наслідків злочину і реалізації активних заходів щодо усунення шкоди, заподіяної жертві. При невиконанні в установлені терміни даних зобов'язань кримінальне переслідування відносно правопорушника поновлюється.

Існують різні моделі відновного правосуддя:

програми примирення потерпілих і правопорушників (відомі також як «медіація», «посередництво», «конференції постраждалих осіб і

правопорушників»). Медіація у кримінальних справах – це процес пошуку до або під час кримінального процесу взаємоприйнятної рішення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) за посередництвом компетентної особи – медіатора. Така модель найбільш розповсюджена у Європі;

сімейні конференції (групові наради) з'явилися в Новій Зеландії і передбачають зустріч сторін конфлікту поза судом. Сімейні конференції використовуються тоді, коли в кримінальному конфлікті задіяні неповнолітні. В ній беруть участь не лише потерпілий і правопорушник, але й члени сім'ї правопорушника, соціальний працівник, друзі, учителі, працівник поліції. Після обговорення всіх питань примирення, приймається колективне рішення. Основною ознакою таких програм є факт передачі повноважень щодо винесення рішення про наслідки правопорушення самим сторонам – жертві і злочинцю, родині і громаді. Прийняте ними рішення затверджується суддею. Мета таких конференцій скласти план компенсування заподіяної моральної та матеріальної шкоди та прийняти рішення стосовно того, у який спосіб буде відбуватися корекція поведінки неповнолітньої особи, яка вчинила правопорушення (громадські роботи, участь у реабілітаційних програмах тощо);

кола правосуддя – програми, в основі яких лежать традиції північноамериканських індіанців, проводяться переважно в Канаді. Сутність названої моделі полягає в залученні великої кількості учасників відновного правосуддя. Вказана модель передбачає можливість залучити до цього процесу будь-якого члена громади. Саме це коло учасників обговорює всі питання примирення, поки учасники дискусії прийдуть до узгодженого рішення [16, с.258].

Відповідно до національного законодавства різних країн, існують дві основні моделі відновного правосуддя. Саме вони визначають на якому етапі кримінального судочинства використовуються програми відновного правосуддя – медіація між потерпілими та правопорушниками, конференції та кола примирення. На основі «Основних принципів використання відновного правосуддя у кримінальних справах», прийнятих ООН, програми відновного правосуддя можуть використовуватися на будь-якому етапі кримінального судочинства відповідно до національного законодавства. Втім, законодавства різних країн мають свої відмінності, а тому відновне правосуддя може використовуватися як альтернатива, або ж як істотний компонент кримінального судочинства. Це обумовлюється різницею у законодавстві, системі кримінального судочинства, зокрема, різницею між англосаксонською системою та континентальною системою, повноваженнями поліції, прокурорів, суддів та загальним рівнем впровадження відновного правосуддя у певній країні. Хоча чимало програм можна впроваджувати на будь-якій стадії судочинства, є деякі програми,

впровадження яких передбачає дискреційне повноваження поліції чи прокурорів або ж відбувається після винесення вироку.

Р. Аракелян акцентує увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається низький рівень обізнаності уповноважених представників правоохоронних органів та потерпілих у відповідному кримінальному провадженні відносно сутності, призначення відновного правосуддя взагалі та інституту медіації в кримінальному провадженні зокрема, що в свою чергу зумовлює необхідність широкомасштабного навчання та поширення інформації відносно сучасних дієвих механізмів та моделей відновного правосуддя, які успішно впроваджені в правову систему провідних зарубіжних країн та які мають схожі із вітчизняною правовою системою показники. Зазначена вище необізнаність слідчих з питань законодавчої регламентації відновного правосуддя істотно вплинула на параметри вибору оптимальних варіантів за підсумками анкетування слідчих та потерпілих. Так, 64% слідчим невідомі сучасні міжнародно-правові моделі кримінальної процесуальної медіації та лише 35 % слідчих зазначили про те, що їм відомі деякі міжнародно-правові моделі кримінальної процесуальної медіації. При цьому, спостерігається дуже низький рівень обізнаності слідчих відносно європейських стандартів в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя в контексті розбудови інституту медіації в кримінальному процесуальному законодавстві України. Оскільки лише 39% слідчих відомі вказані вище європейські стандарти в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя, а 60% слідчих не мають жодного уявлення відносно європейських стандартів в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя [1, с.116]. Така ситуація, на наш погляд, потребує ведення освітніх курсів у закладах вищої освіти, що готують юристів, педагогів, психологів, соціальних працівників та інших фахівців соціально-гуманітарної сфери для залучення сучасних професіоналів в сферу відновного правосуддя.

Н. Нестор робить висновок про те, що відновне правосуддя ґрунтується на системі цінностей та переконань, викладених у наступних тезах: 1) якість соціального середовища є найважливішим аспектом соціальної поведінки; 2) якість суспільного життя залежить головним чином від мотивації та зобов'язань всіх тих, хто бере в ньому участь; 3) за наявності відповідних умов більшість людей готови і здатні до обговорення шляхів пошуку конструктивних рішень стосовно конфліктних ситуацій, які виникають між ними; 4) кримінальне правопорушення розглядаються передусім як посягання на якість суспільного життя, а не порушення закону; 5) реагування на таке посягання спрямоване на збереження або відновлення якості суспільного життя на рівні окремого індивіда, громади та суспільного порядку в цілому [13, с.27].

Таким чином, відновне правосуддя вирішує такі завдання, як: виправлення правопорушника, запобігання злочинам та повторних

правопорушень, соціальна адаптація правопорушника, турбота про інтереси та потреби жертв злочинів. Найпоширенішою моделлю відновного правосуддя є програма примирення потерпілих і неповнолітніх та медіація в кримінальних справах. Отже, процедури відновного правосуддя можуть застосовуватися як до дорослих, так і до неповнолітніх. Особливістю відновного правосуддя у справах щодо неповнолітніх відповідно до міжнародних стандартів є те, що участь у цій процедурі можуть брати батьки чи інші законні представники неповнолітнього, щоб гарантувати, що права дитини не порушуються.

2. Медіація як технологія відновного правосуддя щодо неповнолітніх.

Однією з перших країн у Європі, яка почала застосовувати відновний підхід до проблем злочинності та її наслідків є Великобританія. Протягом вісімдесятих-дев'яностих років XX ст. програми відновного застосовувалися на рівні місцевих громад і не регулювалися жодними нормативно-правовими актами. Головною метою таких програм було поширення інформації про альтернативи кримінальному правосуддю у справах неповнолітніх. Першими законами, що закріпили відновне правосуддя на національному рівні, стали Акт «Про злочини і безпорядки» та Акт «Про правосуддя у справах неповнолітніх та свідчення у карних справах» [2, с.142-143].

Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про положення жертв у кримінальному судочинстві», прийняте 2001 року, зобов'язує всі держави ЄС поширювати медіацію в кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-які угоди між жертвою та правопорушником, досягнуті в процесі медіації; Резолюція Ради з соціальних та економічних питань ООН, прийнята 2002 року, рекомендує всім державам розробляти та впроваджувати програми відновного правосуддя у національне кримінальне судочинство.

24 липня 2002 року Економічна і соціальна рада ООН прийняла резолюцію «Про основні засади програм відновного правосуддя в кримінальних справах», яка рекомендує всім країнам розвивати і впроваджувати програми відновного правосуддя в національне судочинство [14].

Відповідно до світових та європейських практик, 21 січня 2019 року Міністерство юстиції України та Генеральна прокуратура України прийняли Наказ «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» [15]. Проект реалізується на базі системи безоплатної правової допомоги за підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Спочатку Програма діяла у 6 регіонах (Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Харківській областях), а з 2020 року поширена на всю територію України. Перші медіаційні угоди щодо участі у програмі довели, що така процедура має безперечні переваги над каральним правосуддям.

Застосування пілотного проекту ґрунтується на міжнародних документах:

Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах. У документі відзначається, що завдяки своїй гнучкості та залученості сторін медіація передбачає можливість комплексного вирішення проблем, які виникли через злочини. Визначено, що медіація в кримінальних справах може існувати і як альтернатива традиційному кримінальному судочинству, і як доповнення до такого судочинства та застосування покарання, медіація здатна також зменшити кількість вироків до позбавлення волі, а, в підсумку, – скоротити витрати на тюремну систему [18];

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах. Щодо участі неповнолітніх у медіації та захисту їхніх прав у документі закріплено необхідність державам-членам усвідомити важливість підтримки і захисту неповнолітніх під час їхньої участі в процесі медіації шляхом запровадження адекватних правових і процесуальних гарантій. Тому державам належить спільно досліджувати, оцінювати та визначати передовий досвід задля розробки конкретних керівних настанов щодо участі неповнолітніх у медіації в кримінальних справах. Сприяють такому процесу Рада Європи разом із Європейським Союзом. Ці керівні принципи мають охопити такі аспекти, як: врахування віку дитини, її розумової зрілості та можливих наслідків при прийнятті рішення щодо залучення неповнолітнього до процедури медіації; роль батьків, особливо за обставин, коли батьки чинять супротив участі дитини в медіації; залучення соціальних працівників, психологів і/або опікунів за законом у випадках присутності неповнолітніх під час медіації [10];

Рекомендація CM/REC (208) 11 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх, які підлягають призначенню санкцій чи заходів від 5 листопада 2008 року. У рекомендації зафіксовано, що базові принципи правил передбачають, що до неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, необхідно ставитися з повагою до їхніх прав. Санкції чи заходи по відношенню до неповнолітніх правопорушників, а також спосіб їх застосування, повинні визначатись законом і базуватися на принципах соціальної інтеграції та освіти і профілактики рецидиву скоєння правопорушень. Мінімальний вік для застосування санкцій чи заходів у наслідок скоєння злочину не повинен бути надто низьким і має бути визначений у законі. Визначення та застосування санкцій чи заходів має ґрунтуватись кращих інтересах неповнолітніх правопорушників, залежно від тяжкості скоєного злочину і враховувати їхній вік, фізичний та психічний стан, рівень розвитку, можливості та особисті обставини. Санкції та заходи не повинні принижувати чи ображати неповнолітніх правопорушників.

Позбавлення волі неповнолітнього має розглядатися як крайня міра і застосовуватися на як найкоротший можливий період часу [12, с.54].

Пілотний проект ґрунтується на концепції відновного підходу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків та нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, і передбачає організацію комунікації між такими неповнолітніми й потерпілими від вчинених ними правопорушень, з метою виправлення заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх з кримінального процесу з обов'язковим вжиттям заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням.

Участь неповнолітнього у відновному правосудді, це можливість виправити ситуацію з нанесеною шкодою для потерпілої сторони, зробити висновки та більше не вчиняти кримінальних проступків і правопорушень. Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, застосовується за наступних умов:

наявності потерпілої сторони – фізичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди;

вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину;

визнання неповнолітнім факту вчинення кримінального правопорушення;

згоди неповнолітнього і потерпілого на участь у Програмі [15].

До регіональних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з прокуратури надходять заяви про участь у програмі. На цій підставі були видаються відповідні доручення адвокатам, які виступають у ролі посередників. У приміщеннях регіональних центрів відбуваються зустрічі між посередником та сторонами – підозрюваними, їх законними представниками та потерпілими.

Для забезпечення реалізації пілотного проекту можуть утворюватися робочі групи за участю прокурора, соціального працівника, психолога, представників регіонального центру та органу пробації. Посередниками у цьому процесі виступають адвокати, які співпрацюють із системою безоплатної правової допомоги та успішно пройшли навчання з теми «Базові навички медіації у кримінальному процесі». Вони сприяють сторонам у примиренні та допомагають з'ясувати, якого саме відшкодування потребують сторони.

Відновне правосуддя – це можливість для дитини, яка вперше вчинила злочин легкої або середньої тяжкості, уникнути кримінального процесу. Важливу роль у відновному правосудді як альтернативи вирішення кримінально-правових конфліктів відграють правоохоронні органи. Так, прокурор інформує неповнолітнього, його законного представника та потерпілого, його законного представника про можливість реалізації

Програми шляхом залучення регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги посередника та укладення угоди про застосування Програми відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення за відповідною формою. Також прокурор роз'яснює, що результати участі у Програмі враховуватимуться під час прийняття рішення про наявність підстав для звільнення від кримінальної відповідальності (у разі вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину), або закриття кримінального провадження.

При отримання згоди сторін прокурор пропонує їм заповнити заяву про участь у Програмі відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, та згоду на обробку персональних даних. Протягом одного робочого дня після заповнення заяви прокурор передає її та інформацію щодо правової кваліфікації кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється неповнолітня особа, із зазначенням статті Кримінального кодексу України, дати закінчення строку досудового розслідування у кримінальному провадженні до регіонального центру.

Регіональний центр протягом одного робочого дня після отримання заяви та відповідної інформації від прокурора: приймає рішення про застосування Програми та видає відповідне доручення для проведення медіації посереднику і передає йому копію заяви та інформацію, отриману від прокурора; організовує проведення зустрічі між сторонами та посередником.

Посередник на зустрічі зі сторонами роз'яснює їм процедуру Програми, її наслідки, надає можливість сторонам дійти згоди щодо умов угоди і в разі згоди сторін на її проходження надає їм примірну форму угоди для ознайомлення і визначення дати наступної зустрічі для її укладення. У разі неможливості чи відмови сторін від укладення угоди інформує про це регіональний центр. Для визначення заходів, що можуть бути передбачені в угоді, а також отримання консультативної підтримки з питань їх обрання стосовно конкретного неповнолітнього регіональний центр укладає меморандуми про взаємодію з Державною установою «Центр пробації», установами, організаціями, діяльність яких спрямована, зокрема, на розвиток особистості неповнолітніх, їх ре-соціалізацію.

Програма відновлення включає певні етапи, кожен з яких має свої завдання:

на першому етапі здійснюється оцінка можливості застосування програми відновлення і отримання згоди сторін на участь у Програмі відновлення, що включає: інформування прокурором потерпілого та неповнолітнього про можливість участі у пілотному проекті; отримання згоди сторін; призначення медіатора;

другий етап, це підготовка до проведення медіації, що включає контакт і зустріч медіатора з потерпілим; контакт і зустріч медіатора з неповнолітнім; узгодження дати і місця проведення спільної зустрічі сторін кримінального правопорушення. Медіатор має зважати на строки проведення досудового розслідування, тому налагодження зв'язку з неповнолітнім та потерпілим має здійснюватися у найкоротший строк.

Підготовка до проведення проводяться для того, щоб: встановити контакт з учасниками кримінального правопорушення, викликати довіру учасників; зібрати інформацію та визначити доцільність проведення медіації; поінформувати учасників кримінального правопорушення про зміст, етапи, ризики та переваги медіації; дати учасникам кримінального правопорушення можливість висловити свої почуття та розповісти свою версію того, що сталося; допомогти сформулювати свої пропозиції до іншого учасника кримінального правопорушення та отримати згоду на спільну зустріч;

третій етап, це проведення процедури медіації, яка включає: підготовку до зустрічі; вступне слово медіатора; розповідь учасникам кримінального провадження їхнього бачення ситуації; обговорення завданої шкоди та шляхів її виправлення, укладання угоди про застосування Програми відновлення.

По суті, медіація являє собою зустріч між жертвою і злочинцем, яку проводить кваліфікований посередник - медіатор, який не є суддею і діючий неупереджено. Його головна мета - допомогти сторонам прийти до взаєморозуміння. Посередник встановлює правила проведення зустрічі, дотримання яких дозволяє зберегти доброзичливу атмосферу під час процедури примирення, допомагає сторонам висловити свої почуття і одночасно сприяє зниженню агресивності і пробудженню людяності учасників зустрічі.

Медіація починається з того, що сторони мають можливість почути одне одного. Це потрібно для того, щоб підліток усвідомив, що, наприклад, вкрадений телефон – це не лише засіб зв'язку, а й важливі для людини контакти, фотографії, відео. А потерпілий може й не здогадуватися, що вкрадені 200 гривень дитина витратила на їжу. Медіатор допомагає налагодити діалог та укласти угоду, яка б задовольнила обидві сторони [4].

Ключовим моментом є готовність неповнолітнього взяти на себе відповідальність щодо вчинених ним дій та їх наслідків і досягнення принципової згоди сторін щодо шляхів вирішення ситуації. На даному етапі відбувається обговорення завданих моральних, матеріальних збитків, шляхів їх компенсації та підписання угоди про застосування Програми відновлення. Ідеальним результатом медіації має стати медіативна угода, що містить всі умови, про які домовились сторони. При цьому обов'язковими умовами є письмова форма угоди і наявність підписів обох сторін.

Важливо, щоб учасники уклали угоду про відшкодування завданої шкоди за мінімального втручання медіатора. Медіатор після укладання угоди

про застосування Програми відновлення або прийняття рішення щодо неможливості її укладання передає регіональному центру інформацію про результати медіації, до якої в разі укладання угоди про застосування Програми відновлення долучає її примірник;

четвертий етап включає моніторинг виконання угоди про застосування Програми відновлення: аналіз та перевірку виконання неповнолітнім угоди про застосування Програми відновлення; підготовку звітності щодо участі неповнолітнього у пілотному проекті; застосування юридичних наслідків участі у пілотному проекті.

Виконання зобов'язань неповнолітнього на користь потерпілого зазначених в угоді про застосування Програми відновлення є необхідною умовою для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи відбування покарання, тому моніторинг виконання зобов'язань і передача інформації прокурору має бути проведено до розгляду справи в суді.

Регіональний центр може залучати медіатора до проведення контрольної зустрічі, завданням якої є дотримання процесу виконання угоди про застосування Програми відновлення, обговорення питань пов'язаних зі стосунками між сторонами кримінального провадження і процесом виконання домовленостей, фіксація виконання угоди.

Після встановлення факту виконання угоди про застосування Програми відновлення регіональний центр готує інформацію щодо результатів участі неповнолітнього у Програмі відновлення за встановленою формою та надсилає її прокурору разом із примірником угоди, якщо вона була укладена.

Прокурор, у разі надходження від регіонального центру інформації щодо результатів участі неповнолітнього у Програмі до закінчення досудового розслідування долучає її до кримінального провадження, а після закінчення досудового розслідування роз'яснює неповнолітньому, який брав участь у Програмі, та його представнику право надавати її самостійно у відповідному судовому засіданні. Протягом 10 робочих днів з моменту набрання законної сили судовим рішенням у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, який брав участь у Програмі, надає його копію і ґрунтовну інформацію про перебіг досудового розслідування та судового розгляду до Департаменту захисту інтересів дітей та протидії насильству Офісу Генерального прокурора [15].

Прикладом успішного кейсу можна назвати кримінальне провадження відносно студента медичного коледжу (м. Миколаєва). Неповнолітній студент викрав із приміщення коледжу бормашину, вартістю 2400 грн. Упродовж місяця між підозрюваним неповнолітнім та представником потерпілого укладено угоду про застосування Програми відновлення та протягом трьох місяців на підставі ухвали суду неповнолітнього звільнено від кримінальної відповідальності за ч.1 ст. 185 КК України та кримінальне провадження за його обвинуваченням закрито [20].

Іншим прикладом успішного кейсу є справа неповнолітнього з прифронтового Курахового, що на Донеччині, який вкрав вугілля зі складу місцевої ТЕС для вирішення проблеми опалення будинку. Відносно нього була порушена кримінальна справа. Неповнолітні не завжди розуміють, що своїми діями перетинають межу дозволеного, а в деяких випадках вчиняють протиправні дії через скрутні життєві обставини. Програма по «Відновному правосуддю» діє для випадків, коли можливо змінити стереотипи у поведінці неповнолітніх, допомогти стати на шлях виправлення, створити умови де неповнолітній визнає провину за скоєння злочину, широко покається перед потерпілою стороною і примириться з нею. У грудні 2020 року підліток пройшов відповідну програму, відшкодував заподіяну шкоду, примирився з представником потерпілої юридичної особи, що дало можливість звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності [6].

Успішне проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх є реальною підставою для звільнення їх від відповідальності. На кінець 2020 року прийнято рішення суду щодо звільнення 84 неповнолітніх від кримінальної відповідальності. З 2019 року і станом на 1 квітня 2021 року взяти участь у проекті запропоновано 656 неповнолітнім, у 210 випадках отримано згоди обох сторін (неповнолітнього та потерпілого). Укладено 162 угоди про застосування Програми відновлення. Пройдено успішно 141 Програму. У 105 випадках суд уже ухвалив рішення про звільнення учасників програми від кримінальної відповідальності. Окремі учасники програми ще очікують рішення суду або не завершили проект успішно, зокрема сторони відмовилися від укладання угоди про примирення або неповнолітні не пройшли програму ре-соціалізації [5]. Як свідчить практика, саме успішне проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх є реальною підставою для звільнення їх від відповідальності. Саме Програма дає можливість підліткам не розлучатися зі своїми батьками, рідними та близькими, не потрапляти під негативний вплив осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, продовжувати навчання у школах та інших навчальних закладах усіх рівнів, займатися спортом, працювати та прагнути стати свідомими і відповідальними громадянами України.

Результатом участі у Програмі відновлення має стати відчуття завершеності конфлікту, відновлення справедливості у конкретних випадках і стосунків. Програма відновлення сприяє:

створення можливостей для отримання сторонами відповідей на важливі для них питання, обміну інформацією, яка дозволяє спростувати упередження й стереотипи і досягти взаєморозуміння;

звільнення від емоційної напруги, яку переживає потерпіла особа, що сприяє зціленню через визнання неповнолітнім вчиненої ним несправедливості та усунення шкоди, нанесеної правопорушенням;

створення умов для прийняття неповнолітнім відповідальності за свої дії, щирого каяття, усунення нанесеної шкоди і повернення неповнолітнього до суспільства.

Разом з тим, про те, що в Україні реалізується пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», знають лише 18,2% підлітків, які взяли участь в опитуванні, проведеному в травні 2021 року молодіжним проектом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні U-Report у співпраці з Координаційним центром з надання правової допомоги. Усього було опитано понад 700 респондентів з різних регіонів України віком від 12 до 19 років.

На запитання «Чи підтримуєте Ви основну ідею програми?» 19,4% опитаних підлітків відповіли: «Так, за будь-яких обставин». Понад 38% респондентів зазначили: «Так, але за умови щирого каяття та виховних заходів». А ось близько 40% підлітків, які взяли участь в опитуванні, підтримують ідею відновного правосуддя «у разі, якщо до правопорушення підштовхнули складні життєві обставини або воно вчинене з необережності чи без умислу». І лише 2% опитаних висловилися категорично: «За жодних обставин не підтримують» [11]. Таким чином, для ефективного впровадження відновного правосуддя у роботі з неповнолітніми правопорушниками важливою є правовиховна та правоосвітня робота з усіма суб'єктами про щодо правових підстав та правових наслідків застосування до дітей, які вчинили правопорушення, альтернативних покаранню заходів впливу.

Усвідомлюючи складність і тривалість процесів, пов'язаних з соціальним визнанням відновних практик, необхідно здійснювати діяльність яка спрямована на:

- вдосконалення системи показників, форм моніторингу та оцінки ефективності відновних практик;

- аналіз світового досвіду в області відновних практик та розробки власних концепцій і технологій проведення відновних програм;

- підтримка створення шкільних служб примирення і відновно-орієнтованих практик в системі освіти;

- розробка правових та організаційних основ використання відновних процедур;

- формування спеціальної фахової компетентності шляхом розробки та введення навчальних курсів у закладах вищої освіти, що готують юристів, педагогів, психологів, соціальних працівників для залучення сучасних професіоналів в сферу відновного правосуддя. Так, суддя, прокурор, адвокат, психолог, педагог, представник служби у справах дітей, працівник уповноваженого органу з питань пробації мають бути здатними та фахово підготовленими до використання позасудових процедур за участю дитини у справах, де дитина стикається із системою правосуддя.

Таким чином, відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх має замінити собою каральний підхід до здійснення правосуддя, який є досить витратним і неефективним. На відміну від карального підходу відновний підхід є одним з перспективних напрямків вдосконалення ювенальної юстиції.

Відновне правосуддя базується на ідеях примирення потерпілого із обвинуваченим, припинення самого конфлікту шляхом взаємного вибачення, каяття у вчиненому, усвідомлення юридичної відповідальності за скоєний злочин і обов'язку відшкодування нанесеної потерпілому фізичної, моральної та матеріальної шкоди.

Участь у програмах медіації знижує бажання жертви помститися правопорушнику, а правопорушник отримує можливість покаятися в скоєному і попросити вибачення. Медіація як технологія відновного правосуддя широко та ефективно застосовується і поза системою кримінального правосуддя.

Відновне правосуддя, кінцевою метою якого є досягнення соціальної справедливості шляхом примирення сторін в ході конструктивного діалогу, а не покарання правопорушника як спосіб залучення до відповідальності, передбачає інтеграцію правопорушника з суспільством. При цьому потреби потерпілого приймаються до уваги, що дозволяє подолати розрив між інтересами жертви і покаранням злочинця і в підсумку відновити рівновагу в суспільстві.

Література:

1. Аракелян Р.Ф. Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. «Національна академія управління»; Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. 322 с.
2. Боброва О.М. Горова А.О., Землянська В.В., Прокопенко Н.М. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід. К.: Наш час, 2006. 164 с.
3. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: навч. посіб. за ред. В. В. Землянської. К.: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
4. Відновне правосуддя для дітей: перші успішні кейси. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-ditey-pershii-uspishni-keysii>
5. Відновне правосуддя для неповнолітніх: як це працює. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-yak-tse-pratsyue>
6. Відновне правосуддя: результати та виклики 2020 року. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vidnovne-pravosuddya-rezultaty-ta-vyklyky-2020-roku/>

7. Землянська В. Відновне правосуддя та медіація у кримінальних справах. *Відновне правосуддя в Україні*. 2007. № 3. 2007. С. 6-19.
8. Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. К. : Пульсари, 2004. 224 с.
9. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание. М. МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. 328 с.
10. Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)
11. Кожен п'ятий опитаний підліток знає про програму відновного правосуддя. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/kozhen-p-yatyj-opytanyj-pidlito> Відновне правосуддя: результати та виклики 2020 року. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vidnovne-pravosuddya-rezultaty-ta-vyklyky-2020-roku/k-znaye-pro-programu-vidnovnogo-pravosuddya/>
12. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань: методичні рекомендації / О. В. Романюк, В.О. Човган. Біла Церква, 2016. 131 с.
13. Нестор Н.В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. К.: Алерта, 2018. 182 с.
14. Про основні засади програм відновного правосуддя в кримінальних справах: Резолюція ООН від 24 липня 2002 р. Економічна та Соціальна Рада ООН. URL: http://www.commonground.org.ua/dld/RJU_bulletin/RJU.Vol.1-2.content_ukr.html
15. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України 21.01.2019 № 172/5/10 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text>
16. Райт М. Восстановительное правосудие – путь к справедливости. пер. с англ. К. : Издатель Захаренко В. А., 2007. 304 с.
17. Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів Ради Європи щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: <http://ipc.org.ua/upload/Recommendation-CM-Rec20188-UKR-upd.pdf>
18. Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам - членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах: прийнято Комітетом міністрів на 679-й зустрічі представників

Комітету від 15 вересня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text

19. Семерак О.С., Семерак І.О. Відновне правосуддя в Україні в контексті нового кримінального процесуального кодексу України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 28. Том 3. 2014. .С.110-114.

20. У радіоефірі ювенальний прокурор розповіла про відновне правосуддя щодо неповнолітніх. URL: <https://myk.gp.gov.ua/ua/news.html? m=publications& t=rec&id=265399>

21. Эртсен И., Маккей Р., Пеликан К., Виллемсенс Д., Райт М. Реконструкция связей в сообществе – медиация и восстановительное правосудие в Европе. Пер. с англ. К.: Издатель Захаренко В.А., 2008. 184 с.

22. Marshall T. Criminal Mediation in Great Britain 1980-1996 // 4 (4) *European Journal on Criminal Policy and Research*. 1996. P. 37.